

פרופ' בנימין אברהמוב

שכל, תורה ומסורת במשנתו של רבנו בחיי אבן פקודה

הספר "חובות הלבבות"¹ הוא ראשון ספרי ה"מוסר" שנכתבו בעם ישראל, וראשון הספרים שתרגם ר"י אבן תיבון מערבית-יהודית לעברית. על מחברו, שהיה רב ודיין בסרגוסה שבספרד המוסלמית במחצית השנייה של המאה הי"א, לא ידוע כמעט דבר.² הספר כולל עשרה שערים, שהראשון שבהם, 'שער הייחוד', מכיל הוכחות פילוסופיות למציאות ה' ולאחדותו, ושאר תשעת השערים עוסקים במידות שראוי ליהודי לחיות על פיהן, כולל ביטחון בה', שפלות הרוח והענווה בפניו, החזרה בתשובה ותוצאותיה, חשבון הנפש, ההסתפקות במועט, האהבה לה' ועוד.

מטרת המאמר הנוכחי היא להראות את יחסו של רבנו בחיי לחקירה השכלית, לתפקידיה, למעלתה וליחס בינה לבין מקורות הידיעה האחרים בחיי הדת.³ אחרי שתרגמתי את היצירה מחדש לעברית,⁴ הגעתי למסקנה כי ראוי ונחוץ להרחיב את הדיון בנושא מקורות הידיעה הדתית אצל רבנו בחיי.⁵ המאמר אינו דן בראיות שכליות למציאות האל, לייחודו ולתארו, נושאים שנדונו בהרחבה בספרות המחקר, אם כי גם

1 כך הוא נקרא בקיצור, ראה להלן הע' 4.

2 יש להבדיל בינו לבין רבנו בחיי בן יוסף, מחבר הפירוש הידוע על התורה, המאוחר ממנו בכמעט מאתיים שנה.

3 דנתי בחלק מנושא זה במאמר "חובת העיון השכלי לפי בחיי אבן פקודה", שבו הראיתי כי לפי רבנו בחיי מי שיכול לעסוק בעיון שכלי ואינו עושה כן נחשב חוטא ונענש על כך. המאמר התפרסם בקובץ 'עיונים בתרבות הערבית-היהודית', דברי הוועידה הארבע עשרה של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, בעריכת יורם ארדר, חגי בן שמאי, אהרן דותן, מרדכי עקיבא פרידמן, תל-אביב תשע"ד, עמ' 71-80 (להלן: אברהמוב, חובת העיון השכלי).

4 'ספר ההדרכה אל חובות הלבבות' לרבנו בחיי אבן פקודה, תרגם מערבית יהודית לעברית בנימין אברהמוב, רמת גן תשע"ט (להלן: אברהמוב, חובות הלבבות).

5 לנושא זה הייתה חשיבות רבה בתיאולוגיה המוסלמית בימי הביניים, ראה: Binyamin Abrahamov, *Islamic Theology, Traditionalism and Rationalism*, Edinburgh 1998 (להלן: אברהמוב, תיאולוגיה), וכבר הוכחתי שרבנו בחיי הושפע ממנה (ראה: אברהמוב, חובת העיון השכלי).

עניינים אלה מוכיחים את חשיבות החקירה השכלית, אלא הוא דן בשאלה כיצד רבנו בחיי רואה את מעמדו של השכל כמקור לידיעה לעומת התורה ומסורת חז"ל⁶.

כבר בהקדמה ל"חובות הלבבות" מתבררים לנו שני יסודות בתורתו של רבנו בחיי: א. ה' הוא שקובע את מקורות הידיעה, ולא שכלו של האדם. ב. השכל תופס את המקום הראשון במקורות הידיעה. כך הוא כותב:

ה' יתעלה פתח שלושה שערים לשם ידיעת דתו ותורתו: א. השכל השלם מכל פגע. ב. ספר תורת ה' דובר האמת, שהושרה בנבואה על השליח⁷ עליו השלום. ג. המסורות שהועברו מפי חז"ל (שקיבלו אותן) מן הנביאים עליהם השלום. רבנו סעדיה, יאיר ה' פניו, הקדים לבאר שלושה שערים אלה, ודי בכך⁸.

הקדימות של השכל אינה בזמן, אלא במהות, משום שמבחינת הזמן התורה והמסורת קודמים, היות שהאדם לומד מפי הוריו ומוריו את עקרונות הדת ואת ההלכה לפני שהוא יכול להפעיל את שכלו. אבל כאשר הוא מגיע לבגרות שכלית השכל הוא הכלי הראשוני והנעלה שלו, שעשוי להביאו לדרגה הגבוהה ביותר שאליה יכול להגיע האדם, כלומר לנבואה. אומר רבנו בחיי:

מי שאינו מתרשל בקיום חובות התורה נמצא בדרגת המעולים והחסידים, ויהיה ראוי לשכר בעולם הזה ובעולם הבא. מי שמתרומם מן הדרגה של הסבת תשומת הלב על ידי התורה לדרגת הציות הנובעת מהסבת תשומת הלב על ידי השכל - מגיע למעלת הנביאים ובחירי ה' הקדושים, ושכרו בעולם הזה הוא השמחה מן ההנאה לציית לה', כפי שאמר הנביא עליו

6 בדרך כלל כאשר אני משתמש במילה 'שכל' אני מתכוון לחקירה שכלית, להבאת ראיות שכליות וכיו"ב. אבל במקומות מעטים השכל מופיע אצל רבנו בחיי כתכונה של האדם, ולא כפעילות שלו.

7 'אלרסול', והכוונה למשה רבנו. רבנו בחיי משתמש במילה הערבית הזו, שמציינת בקוראן את מחמד ונביאים אחרים, ולא במילה העברית או בכינוי אחר. כך הוא נוהג בעניינים רבים אחרים, כמו ציון התורה כ'הורדה' (תנזיל), כפי שהמוסלמים כינו את הקוראן. בכך הוא אינו נבדל מהוגים יהודים אחרים כמו רס"ג ורמב"ם. ראה: Joshua Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, Jerusalem 1999, p. 159-160.

8 התרגומים בכל המאמר הם על פי מהדורת. אברהמוב, חובות הלבבות, עמ' 25. רבנו בחיי מתכוון לפירוש רס"ג לתורה, ראה פירוש רב סעדיה גאון לבראשית, מהדורת משה צוקר, ניו יורק תשמ"ד, עמ' 5 במקור הערבי, עמ' 167 בתרגום לעברית. אבל בספר אמונות ודעות רס"ג מצביע על ארבעה מקורות ידיעה: ידיעת החושים, ידיעת השכל, ידיעה הכרחית, ידיעת המסורת האמיתית. ראה רס"ג, הנבחר באמונות ובדעות, ההדיר ותרגם הרב יוסף קאפח, ירושלים תשל"ל, עמ' יד-טו. "The Objective of Speculation in Saadia's Thought," *Adaptations and Innovations - Studies on the Interaction between Jewish and Islamic Thought and Literature from the Early Middle Ages to the Late Twentieth Century, Dedicated to Professor Joel L. Kraemer, Paris-Louvain-Dudley 2007*, p. 7. (להלן: אברהמוב, המטרה).

השלום: 'נמצאו דברייך ואוכלם, ויהי דברך לי לששון ולשמחת לבבי, כי נקרא שמך עלי ה' אלהי צבאות' (ירמיה טו, טז).⁹

מקיים המצוות מגיע לפיכך למעלת האנשים המעולים והחסידיים, אך מעבר לדרגה זו קיימת דרגת הנביאים ובחירי ה' הקדושים, שמשגיגים את מעלתם על ידי הפעלת שכלם:

החסד הגדול ביותר שה' יתרום ויתנשא העניק לנו הוא השכל וכוח ההבחנה, אשר בהם ייחד אותנו, ולא את שאר מיני בעלי החיים. התועלת בחסד זה אינה נסותרת מאתנו, (היא מתבטאת) בהנהגת גופנו ובארגון תנועותינו, אך אינה חלה על מי שאיבד חסד זה עקב נזק שנגרם למוחו. הדברים (הטובים) אשר קורים לנו בגלל השכל רבים מאוד. למשל, הבאת ראיה על ידי השכל שיש לנו בורא חכם, יחיד, נצחי, אחד, קדמון, בעל כוח, אשר זמן ומקום אינם חלים עליו. ה' מרומם מעל לתוארי הנבראים ונעלה מדמיונות הנמצאים, רחום, נדיב ומיטיב, הוא אינו דומה לדבר, ודבר אינו דומה לו. נוסף לכך, אנו מבינים בעזרת השכל את החכמה, הכוח והרחמים הנפוצים בעולם ואת החובה לציית לו ולעובדו בגלל מה שראוי לו ובגלל חסדיו הכלליים והפרטיים. כמו כן, השכל מעניק תקפות לתורת ה' האמיתית¹⁰ שהושרתה על שליחו עליו השלום, ושאונו מתבוננים באמצעותה (בעולם). לפי מידת שכלו של האדם, וכוח הבחנתו, ה' יתעלה זכרו עושה אתו חשבון ובוחן אותו. מי שמאבד את שכלו נשמטות ממנו לגמרי המעלות האנושיות, החובה שמוטלת (על בני האדם), שכרם ועונשם¹¹.

רבנו בחיי אומר במפורש כי השכל הוא החסד הגדול ביותר שה' העניק לאדם. השכל מנהיג את האדם, בעזרתו מביאים ראיות על מציאות ה', תארוי וחוסר היכולת לתארו במונחים אנושיים. השכל עוזר להבין את העולם, את המאורעות שבו ואת השגחת האל על בני האדם. כמו כן השכל מתקף את התורה ומוכיח את נכונותה. עליונות השכל מתבטאת גם בנושא הסבת תשומת הלב לקיום המצוות על ידי התורה ועל ידי השכל. בפרק השלישי של השער השלישי רבנו בחיי מציין שבע סיבות

9 אברהמוב, חובות הלבבות, עמ' 120, *Diana Lobel, The Sufi-Jewish Dialogue, Philosophy and Mysticism in Baya Ibn Paqūda's Duties of the Heart, Philadelphia 2007, Ch. 8.* (להלן: לובל).

10 רבנו בחיי למד את הרעיון שהשכל מתקף את התורה מרס"ג בספרו אמונות ודעות. אברהמוב, המטרה. אברהמוב, חובת העיון השכלי.

11 אברהמוב, חובות הלבבות, עמ' 99.

לעדיפות השכל בהסבת תשומת לבו של האדם לקיום המצוות¹². עיקרי רעיונותיו של המחבר הן שהציות או הכניעה לה' שנובעות מן השכל הן יותר טהורות מציות שנובע מאיום בעונש ומהבטחת שכר, כיוון שבצורה השנייה של הציות מעורבים יסודות שפוגעים בטהרת הכניעה, כמו רצון להיראות צדיק או שאיפה לשכר רב¹³. במילים אחרות, בסוג זה של כניעה יש סיכון להיעדר כוונה שלמה לשם שמים, בעוד שבציות לפי השכל לא יכולה להיות העמדת פנים, משום שהחשיבה היא בלבו של האדם ובינו לבין אלוהים.

בעוד שהתורה מכילה מספר קבוע של מצוות (תרי"ג) - המצוות שנובעות מן השכל, חובות הלבבות, הן אינסופיות, משום שחסדיו של ה' הם אינסופיים¹⁴, ועל כל אחד מהם קיימת חובת הודאה נפרדת. השכל פועל באופן תמידי, בעוד שהתורה הפסיקה כבר לפעול¹⁵. כמו כן אי אפשר להגיע ליצירת חובות הלבבות אלא לאחר הכנעת היצר והתאוות, בעוד שבמצוות האיברים יכול המאמין להיות בעל תאוה ובכל זאת לקיים מצוות¹⁶.

רבנו בחיי גם מפרש את ההיסטוריה של גיבורי המקרא, כדי להראות את כוחו של השכל ועליונותו:

ההבדל בין הדורות הקדומים לביננו בעניין הפרישות: הראשונים כמו חנוך, נח, אברהם, יצחק, יעקב, איוב וחבריו היו בעלי שכל טהור ויצרים חלשים, לכן נפשותיהם היו מובלות על ידי שכליהם, ומצוות מועטות היו מספיקות להם כדי שציותם לה' יהיה שלם עם פנימיות כנה לה', כפי שאמר על אברהם עליו השלום: 'ומצאת את לבבו נאמן לפניך' (נחמיה ט, ח). לפיכך לא היה להם צורך בפרישות החורגת מגדר דרך האמצע של התורה¹⁷. כאשר בניהם ירדו למצרים, וגרו בה במשך שארית חיי יוסף, כשבעים שנה, ומחייתם

12 השווה ספר הכוזרי, הוא ספר הטענה והראיה לדת המושפלת, לרבי יהודה הלוי, תרגם מערבית-יהודית לעברית בת זמננו מיכאל שורץ, באר שבע תשע"ז, עמ' 160 (להלן: שורץ, תרגום הכוזרי).

13 אחד הרעיונות המרכזיים בתורתו של רבנו בחיי היא החובה הדתית להימנע מצביעות, הן במחשבה על ה' והן בקיום המצוות. לא לחינם המחבר מדגיש את טיהור ייחוד ה' ואת טיהור מעשי האדם (שער א ושער ה בהתאמה).

14 לובל, עמ' 187, 189.

15 רבנו בחיי מתייחס לתורה שבכתב, ואינו מתייחס כאן למשנה, לגמרא ולדברי הגאונים.

16 אברהמוב, חובות הלבבות, עמ' 118-116, 199.

17 על הפרישות, ראה את השער התשיעי בחובות הלבבות, וכן את מאמרו של נחם אילן: Na□em Ilan, "Al-i'tidāl al-sharīf: Another Explanation of the Perception of Asceticism in The Duties of the Heart of Ba□yā", *Revue des études juives* 164, 3-4 (2005), pp. 449-461.

הייתה קלה להשגה, תאוותיהם התחזקו ויצריהם גברו על שכלם. אז הם היו זקוקים למידה של פרישות אשר תתנגד לתאוותיהם ותילחם ביצריהם. לכן הבורא יתעלה הוסיף להם מצוות שמעיות, אשר תפסו את מקום הפרישות אשר מתאימה להם לפי יכולתם המירבית ופחות מכך¹⁸. כאשר הם השתלטו על ארץ ישראל, וחיו בה חיי שלווה ונועם, הם ביקשו מזון ומותרות שבאים בעקבותיו, כמו מותרות האכילה, השתיה, יחסי המין ובניית הארץ. ככל שיישוב הארץ גדל, כך גדל חורבן השכל, כדבריו: 'פן תאכל ושבעת' וגו', 'ובקרר וצאנך ירביון' וגו', 'ורם לבבך ושכחת את ה' וגו' (דברים ח, יב-יד). כל אימת שהתאוות גדלו והתחזקו, השכל נחלש והתעכב מלהנהיג (את הגוף). לכן בני האדם היו זקוקים לפרישות חזקה שבאמצעותה הם יתעמתו עם יצריהם, וזוהי דרך הנזיר ונוהג בני הנביאים, אשר כבר ציינו בשער זה¹⁹. כך (קרה) גם בשאר התקופות; השכל לא חדל מלסגת, והתאוות להתקדם. כל אימת שעסקו בעניין כלשהו של העולם הזה, הדבר הסיח את דעתם מלפעול למען העולם הבא, כיוון שהיצר גבר עליהם, ואזי הם היו זקוקים לפרישות בעולם הזה, כדי להיות פנויים ממנו בעת שעשו משהו מפעולות העולם הבא. בכוח שכלם ובטוהר נפשותיהם הראשונים נהגו לפעול למען העולם הזה ולמען העולם הבא, מבלי שפעולה אחת השחיתה את הפעולה האחרת, כדבריו: 'אביך הלא אכל ושתה ועשה משפט וצדקה' וגו' (ירמיה כב, טו), ואמר: 'טוב אשר תאחז בזה וגם מזה אל תנח את ידך' (קהלת ז, יח)²⁰.

לפי דברים אלו בתקופות הקדומות לא היה צורך במצוות שמעיות, והשכל והמצוות השכליות היו יכולים להנהיג את האדם. אבל היות ויצריו של האדם התגברו והתחזקו, נוצר צורך בפרישות ובמצוות שמעיות כדי להכניע את היצר. מצד אחד רבנו בחיי מעלה את השכל לדרגה גבוהה שמאפשרת לוותר על המצוות השמעיות, כפי שקרה בזמן האבות, אך מצד שני הוא מראה כי השכל בלבד אינו יכול להתמודד עם אופיו של האדם, והוא זקוק לעזרת התורה. בשער השלישי השכל מופיע כיועץ חכם לנפש, אם כי הוא אינו שליט יחיד של הנפש, משום שלידו נמצא השליט השני שהוא היצר²¹. בשער החמישי, על טיהור המעשה לה' יתעלה בלבד, רבנו בחיי מקדיש

18 הכוונה היא שהפרישות שמתבטאת במצוות השמעיות מתאימה הן ליכולת פרישות מירבית שאנשים מיוחדים מצטיינים בה, והן למי שיכולתו פחותה כלומר לאדם רגיל.

19 השער התשיעי.

20 אברהמוב, חובות הלבבות, עמ' 311-310.

21 שם, עמ' 145. לובל, עמ' 191.

מקום רב לדיון בתשובותיו של האדם לשאלות הקשות שהיצר מציג בפניו²². בשער השלישי, פרקים ה-י, הוא מציג דו שיח בין השכל לנפש. הנפש בדיון הזה מייצגת את המידות המגוננות ואת הנטייה לחומריות, בעוד שהשכל מנסה לכוון אותה לקיום חובות האיברים וחובות הלבבות. ברור כי השכל מופיע בפרקים אלה ככלי החשוב ביותר של האדם, המניע אותו לקיים חיים רוחניים ומוסריים. במקום אחר מעדיף רבנו בחיי את החכם על הנביא, לפחות מבחינה פדגוגית, בהסתמכו על הדרך הנכונה ללמד מדעים²³.

נראה כי היחס של רבנו בחיי לשכל מתבטא היטב גם באמירתו הבאה:

לפי מידת שכלו של האדם וכוח הבחנתו, ה' יתעלה זכרו עושה אתו חשבון ובוחן אותו. מי שמאבד את שכלו, נשמטות ממנו לגמרי המעלות האנושיות, החובה שמוטלת (על בני האדם), שכרם ועונשם²⁴.

לפיכך המשכיל הוא המאמין האמיתי, ואחרים נמצאים בדרגה פחותה עד כדי כך שהם מאבדים מידות טובות ואינם יכולים לקיים את חובותיהם. לפיכך האדם הפשוט שמקבל את התורה מהוריו וממוריו ואינו עוסק בראיות שכליות, אינו יכול להיות מאמין טהור. זוהי אמירה מאד נועזת של רבנו בחיי, שמזכירה את המושג המוסלמי 'תכפיר אלעואם', שדגלו בו מספר תיאולוגים רציונליסטים. פירוש הביטוי הוא להכריז על המון העם כעל כופרים, משום שאינם יכולים להפעיל את שכלם בענייני הדת²⁵. רבנו בחיי אינו מרחיק לכת עד כדי כך, אבל הבסיס הרעיוני שלו קרוב מאוד לדעה זו, שמעמידה את השכל ככלי עיקרי של האדם בנושאים הדתיים.

ראוי לציין כי גם בחלוקת התורה לנושאים רבנו בחיי קובע את חובות הלבבות במקום הראשון:

וכך, אחי, ה' יתרומם ויתנשא העניק לברואיו את תורתו האמיתית כדי לנסות אותנו. כאשר הנבון, הפיקח ובר הדעת קורא את תורת ה' ומבין אותה היטב, הוא מחלק אותה לשלושה חלקים. חלק אחד הוא ידיעת המשמעויות העדינות הרוחניות, אשר מהוות את הידיעה הפנימית, כמו ידיעת חובות הלבבות ודרכי ההתנהגות של הנפשות, אשר הוא חייב את עצמו לפעול תמיד לפיהן. לאחר מכן הוא מפיק ממנה את החלק השני, והוא ידיעת חובות האיברים בזמנים ובמקומות (שיש לקיימן). אחרי כן הוא משתמש בחלק

22 אברהמוב, חובות הלבבות עמ' 216-202.

23 "חכם עדיף מנביא" (בבא בתרא יב, א). שם, עמ' 279-278.

24 אברהמוב, חובות הלבבות, עמ' 99.

25 אברהמוב, תיאולוגיה, עמ' 23.

השלישי, והוא ידיעת ההיסטוריה, ידיעת דורות בני האדם ותולדותיהם כסדרם, וידיעת הסיפורים והמסורות שאירעו בתקופת הקדמונים²⁶.

לא רק שחובות הלבבות עומדות במקום הראשון, אלא הן והשכל משמשים גם כאמצעי להבנת חובות האיברים. בהמשך רבנו בחיי גם קובע שהשכל מסייע לאדם להכיר את העולם ואת גופו, אשר בהם הוא מזהה את חכמת הבורא²⁷.

אמנם מעלת השכל רבה, אבל זו אינה מושגת ללא הסבת תשומת לבו של האדם על ידי התורה, שכאמור קודמת לפעילות השכל²⁸. אבל לתורה יתרונות נוספים. למשל, היא יוצרת איזון בין התאוות לשכל, כלומר משביעה את התאוות תוך כדי ריסוןן. כך יצר המין פועל בתחום החוק על יד מוסד הנישואים, ללא הפקרות. כמו כן התורה ודברי חז"ל מאפשרים לאדם לדעת את פרטי המצוות שעליו לקיים, כלומר, את שיעורן, את זמנן וכיו"ב. במילים אחרות, השכל מספק את הכללים, בעוד שהתורה והתורה שבעל פה מלמדות את הפרטים²⁹. כמו כן, התורה פונה לכל בני האדם, בין אם נבונים או חסרי תבונה, ואילו השכל פונה רק לחכמים. התורה מלמדת מצוות שמעיות, אשר השכל אינו יכול להבינן³⁰. למרות עוצמתו של השכל, גם הוא עלול להיחלש עקב תאוותיו של האדם, משום שתאוותיו בנויות מארבעת היסודות, כלומר בסיסן בחומר, ואילו השכל רוחני וזר לעולם החומרי. לכן התורה מחזקת את השכל במלחמתו נגד התאוות³¹.

בכך שרבנו בחיי עוסק ביתרונות של השכל והתורה, הוא יוצר איזון ביניהם, ולמעשה אומר כי כל אחד משני המקורות האלו אינו יכול להתקיים מבלי האחר, כיוון שהתורה מעוררת את האדם לקיים את חובות הלבבות, שהן כאמור, מצוות שכליות, ואילו התורה עצמה ללא חובות הלבבות אינה שלמה ואינה מביאה את האדם לתכליתו. הפשרה בין השכל לתורה מתבטאת בכך ששניהם, השכל והתורה, מקורם בקב"ה. את הרעיון הזה מבטא רבנו בחיי בצורה הבאה:

26 אברהמוב, חובות הלבבות, עמ' 44.

27 לובל, עמ' 185-184.

28 אברהמוב, חובות הלבבות, עמ' 280-279.

29 רעיון זה מצוי בהשקפה המעטולית, הקבוצה הרציונליסטית העיקרית באסלאם, שלפיה האדם יודע בעזרת השכל את כללי המוסר, למשל, הצורך להודות למי שהיטיב אתך, אבל אינו יודע את הפרטים. הוא אינו יודע כיצד להודות לאלוהים, מתי להודות ומה לומר וכיו"ב. R.M. Frank, "Several Fundamental Assumptions of the Basra School of the Mu'tazila," *Studia Islamica* 5-18 (1971), pp. 33. לובל, עמ' 192. השווה שורץ, תרגום הכוזרי, עמ' 141-142.

30 אברהמוב, חובות הלבבות, עמ' 121-118.

31 שם, עמ' 115-114.

הסבת תשומת הלב על ידי השכל, מתבטאת בכך שה' משרה על האדם באמצעות שכלו את ידיעת ה', ואת כוח ההבחנה בסימני חכמתו. השראה זו תבוא מה' רק למי שמודרך על ידי התורה הזו, כאשר יגיע לשיא כוח שכלו ונכונות הבחנתו³².

לפי דברים אלו השכל אינו יכול לפעול ללא פעולת ההשראה של ה', מכאן שגם השכל מקורו בה' כמו התורה, ולפיכך לא יכולה להיות סתירה בין השכל להתגלות.

32 שם, עמ' 129-130. לובל, עמ' 181. לפי אחת הגישות בתיאולוגיה המוסלמית התגלות ושכל אינם סותרים זו את זה, משום ששניהם מקורם באלוהים. אברהמוב, תיאולוגיה, עמ' 51-50. התייחסות דומה לשכל והתגלות מופיעה אצל התיאולוג המוסלמי ראגב אלאצפהאני (נפטר 1108), שרואה בשכל ובהתגלות שני שליחים שהאל קבע לאדם, הראשון פנימי, והשני חיצוני על ידי שליח, נביא. הוא גם קובע כי השכל אינו מודרך אלא על ידי הדת, והדת אינה ברורה ללא השכל. אבל ראגב רואה בדת את הדבר העיקרי והראשוני, בעוד שהשכל הוא כלי עזר. Georges Vajda, La théologie Ascétique de Bahya Ibn Paquda, Paris 1947, pp. 148-151.

